

УДК 82-2(4)"19"

І. В. Зорницька,
кандидат філологічних наук
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)
avaramira@yandex.ru

КАРНАВАЛІЗАЦІЯ ЯК ПАРАДОКС У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглянуто особливості актуалізації художнього парадокса на культурологічному рівні у літературі середньовіччя, зокрема, окреслено парадоксотворчу роль карнавалу як культурноспецифічного явища цієї епохи. Співіснуванню і взаємопроникненню християнського та фарсового, народного пластів у культурі зазначеного періоду надається визначальна роль у руйнуванні середньовічного літературного канону. Саме з такої позиції здійснено спробу проаналізувати церковну драму і творчість вагантів. Деміфізація християнського міфу, включення карнавальних елементів у літургичні й напівлітургичні п'єси сприяли зближенню народного театру й театру церковного, а подальша критика догматизму і схоластики середньовіччя у творчості вагантів, Франсуа Війона й Еразма Роттердамського слугувала рушійною силою подальшої секуляризації суспільства.

Ключові слова: парадокс, середньовічна література, карнавал, літургична драма, напівлітургична драма, містерія, фарс, поезія вагантів.

Художній парадокс у найширшому розумінні являє собою проєкцію парадоксального світосприйняття автора на площину художнього твору. Інакше кажучи, він постає як відтворення суб'єктивних уявлень автора про час і світ, у яких він живе, а точніше – як відтворення системи філософських, етичних, естетичних і релігійних цінностей цього часопростору в навмисне "проблемних", очужених, парадоксальних формах. Таким чином, сприйняття й осмислення художником оточуючого світу як парадоксального накладає специфічний відбиток на його творчість і веде до парадоксалізації художнього методу, що, в свою чергу, призводить до появи відповідних типів художнього парадоксу на окремих рівнях художнього твору або до його парадоксальності на рівні метаконтексту. Сприйняття предмету зображення як парадоксального стає особливо гострим у перехідні епохи, періоди переоцінки цінностей, відмирання застарілих і становлення нових світоглядних систем. Варто зазначити, що парадокс не зникає з мистецтва (і літератури зокрема) й у будь-який інший час, проте саме в періоди епістемологічного неспокою він набуває особливої сили, беручи активну участь у руйнуванні "докси" попередньої епохи й становленні нової.

Парадоксальність середньовічної культури полягає в співіснуванні просякнутого християнством "високого", ортодоксального та протиставленого йому неофіційного, "низового", "карнавального" культурних пластів [1]. Як зазначають дослідники, християнство пронизувало все буття середньовічної людини, через його призму вона сприймала як себе, так і навколишній світ. Церква стала не лише серйозною соціально-економічною силою, але й повністю заволоділа розумом середньовічної людини [2]. Простір, час, людина, її мікрокосм та макрокосм були нерозривно й органічно пов'язані з релігійними віруваннями. Віра для середньовічної людини була "постулатом, ... потребою всього бачення світу і моральної свідомості" [3]. Водночас у середньовічній культурі постає явище карнавалу – своєрідного "світу догори дригом", який також посідає важливе місце в житті середньовічної людини. Окрім багатоденного карнавального ходу з вуличними виставами в середньовічній Європі поширеними були різноманітні явища на кшталт "свята дурнів", "свята віслюків", "пасхального сміху", "різдвяного сміху", а майже кожне церковне свято мало свій народний сміховий еквівалент. Розповсюдженими були "храмові свята", під час яких на майданах влаштовувались ярмарки, розваги з велетнями й карликами. Сміхові обряди супроводжували постановки містерій і соті, сільськогосподарські свята, побутові обряди. Під час таких дійств блазні пародіювали "серйозні" обрядові дійства, ніби відбиваючи їх у викривленому дзеркалі. Розглядаючи карнавал як питомо середньовічне культурноспецифічне явище, М. М. Бахтін наголошував на тому, що сміх був присутній, хоча й у зародковому стані, в різних формах церковного культу, який зазнав тривалого впливу як з боку античної культурної спадщини, так і з боку місцевих язичницьких обрядів. Але в церковних ритуалах сміх не схвалювався, а тому був витіснений у побут, що спричинило співіснування офіційного культу та відповідних йому суто народних обрядів та видовищ, які носили підкреслено пародійний, травестійний характер. Такі дійства були гротескним зниженням церковних обрядів і символів, перенесенням їх у матеріально-тілесну площину. Для карнавалу нормою були перевдягання, маскування, непристойні танці, пиятика, ненажерство та обов'язкове прославлення цих вад, які в онтологічному просторі карнавалу поставали як чесноти. Карнавальний сміх мав особливе значення для формування світосприйняття середньовічної людини, сміхові обрядові дійства "дуже різко, можна сказати принципово відрізнялися від серйозних офіційних – церковних і феодально-державних – культових форм і церемоніалів. Вони давали абсолютно відмінний, підкреслено неофіційний, позацерковний і позадержавний аспект світу, людини й людських відносин; вони ніби будували по

інший бік усього офіційного інший світ та інше життя, до яких середньовічні люди були у якійсь мірі причетні, в яких вони жили на протязі певних визначених строків" [1].

Середньовічна драматургія бере свій початок у християнській церковній традиції. Як зазначає С. К. Боянус, розвиток драми в усій середньовічній Європі має спільні риси: вона пишеться латинською мовою, тісно пов'язана з католицьким ритуалом, має інтернаціональний літургічний характер і лише згодом, увібравши в себе місцеві елементи, проявляє властиві кожному народу національні риси [4]. При створенні літургічних драм ранні автори надавали прозовому тексту Святого писання віршованої форми – цим обмежувався їх творчий внесок у створення драм. Але з часом автори відходять від копіювання біблійних сюжетів і привносять у тексти п'єс національний колорит і національну мову. Саме з проникненням національного елемента в літургічну драму та з виникненням так званої напівлітургічної драми, тобто з відходом від традиції наслідування, пов'язана парадоксалізація середньовічної драми. М. Л. Андрєєв зауважує, що, вирвана із системи зовнішніх зв'язків із церковним сезоном – окремим днем богослужіння, певною службою тощо, – літургічна драма втрачала внутрішню зв'язаність і, набувши закінченого сюжету, стала автономним драматичним дійством. Парадоксалізація літургічної драми проявляється, як правило, в заниженні піднесених образів і мотивів Святого Писання та привнесенні в нього побутових елементів, у співіснуванні чудесного і божественного з земним і низьким, у посиленні фольклорного елемента тощо. Вже в ранніх напівлітургічних драмах у латинський текст проникає народна мова [5]. Прикладом такого "онароднення" літургічної драми може слугувати дійство "Наречений", яке написано латинською та французькою мовами:

"*Fatue*

*Nos virgins que ad vos venimus
negligenter oleum fudimus:
ad vos orare, soses, cupimus,
ut ad illas quibus nos credimus
dolentas, chaitivas, trop i avem dormit!"* [6].

Драма присвячена євангельському сюжету про п'ять розумних і п'ять нерозумних жінок, які чекають на нареченого. Головними дійовими особами є наречений, десять молодих жінок, архангел Гавриїл та хор, з якими співіснують реальна побутова постать продавця масла і навіть богохульний елемент – демони, що відправляють нерозумних жінок до пекла. Зниження високого релігійного плану в середньовічній драмі і, як наслідок, її парадоксалізація продовжуються в містеріях.

У середньовічних містеріях посилюється народний характер драматичного дійства, який, попри їх релігійний характер, наближує ці твори до світської драми. Містерії дійшли до нашого часу в вигляді чотирьох циклів п'єс – Йоркського списку, циклу Таунлі, Честерської збірки та циклу з Ковентрі. Типовими рисами містерій можна назвати їхній повчальний характер і головну тему – суперечку між Богом та Дияволом за людську душу. Але художні засоби, які використовуються для реалізації релігійно-проповідницьких цілей у містеріях, зазнають значного впливу з боку народного театру, фольклору, вагантського пародіювання, адже тут усе відчутніше проступають сміхові елементи, грубість, вульгарність. Деякі містерії сповнені конкретних деталей повсякденного життя: так, вечере пастухів складається з баранячої голови, елю, пудингу, кислого молока, сира, масла, часнику й цибулі. Народно-побутовий колорит окремих дійових осіб співіснує з піднесено-релігійним змістом драм. По дорозі до місця народження Ісуса пастухи обговорюють нагальні побутові питання – погану погоду й сімейні негаразди. Старий пастух скаржить на свою дружину і застерігає молодь від одруження:

"*Bot yong men of wowyng / for god that you boght,
Be well war of wedyng / and thynk in youre thoght,
"[had I wust"] is a thyng / it seruys of noght;
Mekyll styll mowrnyng / has wedyng home broght,
And grefys;
With many a sharp showre,
Ffor thou may cach in an owre
That shall [savour] fulle sowre
As long as thou lyffys"* [7].

Вони приносять у дарунок новонародженому Христу ті скарби, які складають їхнє власне багатство – пряжку з дзвоником, горіхи на мотузці, ложку.

Побутові та сімейні сцени присутні майже в кожній англійській та французькій містерії. Так, у Ноя виникає сімейна сварка з дружиною: вона не хоче плисти з ним у ковчезі, а тому подружжя лупцює одне одного [8].

Хоча XV століття прийнято вважати періодом розквіту церковної драми, на нього можна поглянути й з іншої точки зору. Біблійний матеріал у церковній драмі вичерпаний, а фарсовий компонент на противагу релігійному набуває гучного звучання, що дає підстави констатувати парадоксалізацію церковного театру. Два плани – високий біблійний і низький народний – поступово змішуються й

розчиняються один в одному, що унеможливило подальше існування літургійної й напівлітургійної драми в незмінному вигляді й дає поштовх до виникнення нового, світського театру.

Творчість вагантів, яка являє собою виразний історико-культурний парадокс середньовіччя, була опозиційною щодо канонізованої літературної норми середньовіччя, так званої "високої" літератури. Поезія вагантів увібрала в себе естетику карнавалу, особливої уваги набула тема кохання (причому не платонічного, а підкреслено тілесного, чуттєвого), бенкетування з його нестримним ненажерством та пиятикою, а також пародіювання канонічних обрядів та відповідних сакральних текстів. Ваганти прославляють жінок і вино, проте водночас із цим викривають і таврують суспільні вади: лицемірство, жадібність, користолобство, дармоїдство й марнославство, які панують у всіх ешелонах світської та церковної влади. Отже, як не парадоксально це звучить, жінки, вино й розгульне життя – це лише тло поезії вагантів. На цьому жартівливому фоні здійснюється розробка серйозних тем – заклик до хрестового походу в ім'я визволення "Гроба Господнього", плач за Річардом Левовим Серцем, антиклерикальні заклики, які викривають моральний занепад духовенства й торгівлю церковними посадами, тощо. Далеким від блазнювання є, наприклад, вірш "Скажений світ".

Як зазначає Л. Гінзбург, вагантам відкривається та правда життя, якої не вичитати з книг. Ваганти по-своєму осмислюють цю правду, сполучаючи традицію торгових майданів з естетикою античності й побожністю Святого Письма. В такий спосіб, маскуючись за зовнішнім цинізмом і грубістю, вони роблять спробу донести ідеї любові, милосердя, справедливості й рівності [9].

Підрунтям, на якому виникла поезія вагантів, були античні пам'ятки та християнська література. Пісні волоцюг склалися, передусім, як викривальні пародії на пророків Старого Заповіту та як наслідування сатириків античності. Джерелом любовної тематики для міської середньовічної лірики стали "Пісня Пісень" та твори Овідія. З одного боку, ці джерела дали поштовх для розвитку вченої панегіричної поезії на честь знатних дам, а з іншого – для поезії вагантів. Ще одним джерелом для творчості голіардів стала народна пісня. На межі зіткнення двох соціальних прошарків – нижчого духовенства, зокрема монахів, та селянства виникла література на національних мовах у результаті здійснення перекладів релігійних текстів на французьку, німецьку, іспанську та інші мови. Водночас духовенство запозичило фольклорні теми й мотиви, які були перекладені на латину [10].

В межах цієї традиції було створено "Вечерю Кіпріана", яка стала пародійною вибіркою зі священних текстів усіх тілесно-знижених мотивів і образів. Середньовічна пародія немов "вивертає назовні" сакральне, священне та важливе. "Вечеря Кіпріана" була складена у монастирській школі з метою кращого запам'ятовування подій Священного Писання, але всі біблійні події зображені тут у підкреслено зниженому, гротескному тоні, а всі біблійні постаті перетворені на учасників спільної блазнівської учти.

В епоху раннього середньовіччя феномен карнавального сміху сягає вищих церковних кіл, виникають апології сміху й "свята дурнів", що свідчить про терпиме ставлення до цієї практики. Проте згодом церква накладає заборону на цю традицію. Гонінням були піддані "свята дурнів", карнавальний сміх на масляну та інші прояви народної сміхової культури, такі як, наприклад, поезія вагантів або ж голіардів. Хоч яким розповсюдженням явищем була поезія вагантів, однак станом на початок XIV століття вона поступово припиняє своє існування. Цьому сприяли церковні репресії, поступове зменшення кількості мандрівних монахів і студентів, переорієнтація їх творчості на зразки класичної середньовічної церковної літератури, створення чернецьких орденів, які офіційно проголошували свій "жебрацький" статус, конкуренція з трубадурами, труверами та міннезінгерами. Латинська середньовічна поезія поступається світській літературі на національних мовах, для якої вона підготувала підґрунтя. І вже починаючи з XIV століття, в Європі формується нова світоглядна система, в межах якої світ розглядається не з теоцентричної, а з антропоцентричної точки зору. Паралельно з утвердженням нового світобачення, критиці піддаються аскетизм, схоластика й догматизм середньовіччя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса [Електронний ресурс] / М. М. Бахтин. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Baht/index.php.
2. Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского средневековья. Научное наследие / О. А. Добиаш-Рождественская. – М. : Наука, 1987. – 340 с. – С. 19–20.
3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1972. – 191 с. – 5 с.
4. Боянус С. К. Средневековый театр / С. К. Боянус // Очерки по истории европейского театра. – Петербург : АКАДЕМИА, 1923. – С. 55–104
5. Music and Medieval Manuscripts : Paleography and Performance : Essays / [edited by John Haines and Randall Rosenfeld]. – Aldershot : MPG Books Ltd., 2004. – 443 p.
6. Nine Medieval Latin Plays / [edited by Peter Dronke]. – Cambridge University Press, 2008. – 276 p. – 17 p.
7. The Towneley Cycle, Play 13 – The Second Shepherds' Play (Secunda Pastorum) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://machias.edu/faculty/necastro/drama/towneley/13_second_shepherds.html.
8. The Play of Noah [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.courses.fas.harvard.edu/~chaucer/special/litsubs/drama/noah.html>.

9. Гинзбург Л. О лирике вагантов [Електронний ресурс] / Л. Гинзбург. – Режим доступу : http://www.belousenko.com/pr_Vaganty.htm.
10. Гаспаров М. Л. Избранные статьи [Електронний ресурс] / М. Л. Гаспаров. – М. : Новое литературное обозрение, 1975. – 482 с. – Режим доступу : <http://www.elar.ufrfu.ru/bitstream/10995/56/1/1181289.pdf>.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Bakhtin M. M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaia kultura srednevekovia s Renessansa [Fiction by Francois Rabelais and Folk Culture of the Middle Ages and the Renaissance] [Elektronnyi resurs] / M. M. Bakhtin. – Rezhym dostupu : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Baht/index.php.
2. Dobiash-Rozhdestvenskaia O. A. Kultura zapadnoevropeiskogo srednevekovia. Nauchnoe Nasledie [The Culture of the Western Europe Middle Ages. Scientific Heritage] / O. A. Dobiash-Rozhdestvenskaia. – М. : Nauka, 1987. – 340 s. – S. 19–20.
3. Gurevich A. Ya. Kategorii srednevekovoi kultury [Categories of Medieval Culture] / A. Ya. Gurevich. – М. : Iskusstvo, 1972. – 191 s. – 5 s.
4. Boianus S. K. Srednevekovyi Teatr [Medieval Theatre] / S. K. Boianus // Ocherki po istorii evropeiskogo teatra [Essays on the History of European Theatre]. – Peterburg : ACADEMIA, 1923. – S. 55–104
5. Music and Medieval Manuscripts : Paleography and Performance : Essays / [edited by John Haines and Randall Rosenfeld]. – Aldershot : MPG Books Ltd., 2004. – 443 p.
6. Nine Medieval Latin Plays / [edited by Peter Dronke]. – Cambridge University Press, 2008 – 276 p. – 17 p.
7. The Towneley Cycle, Play 13 – The Second Shepherds' Play (Secunda Pastorum) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://machias.edu/faculty/necastro/drama/towneley/13_second_shepherds.html.
8. The Play of Noah [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.courses.fas.harvard.edu/~chaucer/special/litsubs/drama/noah.html>.
9. Ginzburg L. O lirike vagantov [On Vagantes Poetry] [Elektronnyi resurs] / L. Ginzburg. – Rezhym dostupu : http://www.belousenko.com/pr_Vaganty.htm.
10. Gasparov M. L. Izbrannyye stati [Selected Articles] [Elektronnyi resurs] / M. L. Gasparov. – М. : Novoe literaturnoe obozrenie, 1975. – 482 p. – Rezhym dostupu : <http://www.elar.ufrfu.ru/bitstream/10995/56/1/1181289.pdf>.

Матеріал надійшов до редакції 04.03. 2015 р.

Зорницькая И. В. Карнавалізація как парадокс в средневековой литературе.

В статье рассмотрены особенности актуализации художественного парадокса на культурологическом уровне в литературе средневековья, в частности, обозначена парадоксотворческая роль карнавала как культурноспецифического явления этой эпохи. Демификация христианского мифа, включение карнавалных элементов в литургические и полулитургические драмы способствовали сближению народного и церковного театра, а усугубляющаяся критика догматизма и схоластики средневековья послужила одной из движущих сил секуляризации общества.

Ключевые слова: парадокс, средневековая литература, карнавал, литургическая драма, полулитургическая драма, мистерия, фарс, поэзия вагантов.

Zornitska I. V. Carnival as the Paradox in the Medieval Literature.

The article deals with the peculiarities of cultural literary paradox in medieval literature. Thus, it highlights the paradox-forming role of carnival as a specific cultural feature of the epoch. The decisive role in shattering of the medieval literary canon is ascribed to co-existence of two cultural layers – Christian and folk. Demythification of Christian myth, incorporation of carnival elements into liturgical and semi-liturgical plays initiated the fusion of church theatre and folk theatre, likewise the growing criticism of Middle Ages dogmatic and scholastic nature led to secularization of the society.

Key words: paradox, medieval literature, carnival, liturgical drama, semi-liturgical drama, mystery, farce, vagantes poetry.